

Տեղեկագիր ի վերայ հետազոտական ուղեւորութեան
և բիւլք և վճան գերմանացւոց ընդ Հայս

(Ներկայացեալ ի ձեռն Պ. Դիւրի՝ Բերլինի Գիտո-
թեանց Պրոֆեսորն արքայական Ճեմարանին, 1899 թե-
տրուար 9 ի նոթի) :

Մինչև ցայժմ ուղեւորները մասամբ մը կատարած են
լրեւց վրայ յանձն առած գործն , որ էր՝ «նորէն համե-
մատել (collationner) Խաղաղական (տապեան , ու-
րարտեան) սեպանէ մանօթ արձանագրութիւններն առ
Ռուսահայս , Պարսկահայս ու Թրքահայս , նոյն ազգի
սեպանէ ուրիշ արձանագրութիւններ փնտռել և մի-
անգամայն աշխարհագրական տեսակէտով հետազօտել
ու քննել ըստ կարելոյն այս երկիրներն » . այսինքն
թի՛ ծանապարհորդները զրեթի զնշին բաներ թողլով
իրենցմէ յետոյ եկողներուն , բոլորովին զննած են Ռու-
սահայաստանն ու Պարսկահայաստանն (այս վերջնոյն միջ
Ուրմիոյ լծին շուրջը միայն՝ Դաւրիժ — Մարաղա — Սաու-
լ — Բուլակ — Ուշնույ — Ռուրմա — Սալմաս (Դիլման) հետազո-
տելով) , իսկ Թրքահայաստանի միջ՝ վան Քաղաքն ու
անոր անմիջական շրջակայները , որպէս և վանայ լծին
հիւսիս , արևելք ու հարաւայինարևելքը գտնուող եր-
կիրները :

Մինչև այսօր հրատարակուած շուրջ 80 կտոր Խաղի-
ական արձանագրութեանց գրեթէ 70 ը վննուած ու հա-
մեմատուած են . 60 ը նոր գտնուածներն են , որ կըցոյ-
ածին չափ ընդօրինակուած , կաշապարուած և շուրջեր-
նին գտնուածներովն լրասանկարուած են :

Աշխարհագրական հետազօտութիւնք Ռուսական Հո-
ղին վրայ , որ տեղեաց դրից մասին բաւականին ծա-
նօթ , Կոնի ծանրաչափին միզոցաւ բարձրութեան
աստիճանին ծշքումներն եղան : Գալով Կովկասի
միջև անցնող գլխաւոր ծանապարհներու , որոնց ա-
սօր գրուգեան և ոսեթեան գինուորական ծանա-
պարհ կ'ըստի և որ կը շահագրգռեն հնդկարուպա-
կան գաղթականութեան տեսակէտով դէպ ի Հայաս-
տան որպէս և ի համօրին փոքր - Ասիա , ծանա-
պարհորդները շատացան զանոնք աչքովնին տես-
նելով մայն :

Ի պարսկաստան և ի Տաճկաստան մասնաւոր կարեւորութիւն
մը տրուեցաւ աշխարհագրական գննութեանց , Գիտութեանց
արքայական ծէմարանին բացայայտ ցանկութեան վրայ , որ
ծանապարհորդաց սկզբնական ծրագրաց ալ կը համապատաս-
խանէր : Եւստ մը լայնութեան և երկայնութեան աստիճան-
ներ՝ ծղզելէն զատ՝ անդադար բարձրութեան չափեր առ-
նուեցան , այնպէս որ՝ Ռւրմոյ և Վանայ լճերուն շրջակա-
յից ծանօթութիւնն ու աշխարհագրութիւնը պիտի կատա-
րելագործուի և բարեփոխուի , մինչև արեւելեան Տիգրիսի

պանց կողերը (Բօհտան - սո-) Նորդուգ, Շատախ և Մոկս
գաւառակները՝ զրեթէ կրնայ ըսուիլ որ առաջին տեղամ ըլլա-
լով քիչ մը ճշդութեամբ հետազօտուած պիտի համարուին
մեր երկու ծանապարհորդաց ձեռք : Դիտ . Բելլի առայ-
ժմ Սիփան - Դաղի Բարձրութիւնը չափելէ հրաժարելու
պարտաւորեցաւ , ասպատակներու յարձակմանց պատճառով :

Նոր արձանագրութեանց հունձքը՝ քրքական Հայաստա-
նի մէջ միայն եղաւ , ինչպէս որ կը սպասուէր , և վնն իսկ
որ Շուքի և Լէյարդի ձեռք այնչափ խնամով հետազօտ-
ուած էր , անյոսալի կերպով յորդ արդիւնք տուաւ : Միջ-
նաբերդը (Վան-Քալէ) , որ երբեմն (և այժմ ալ) Խաղտիաի
առաջին տերերուն բերդն ու ապարանքը կը կազմէր - ինչ
որ կ'երեւի ժայռին մէջ փորուած տեղեակներէն ու սրահե-
լէն - մինչև Արգիստիս Ա ի որդւոյն Սարդուրի ժամա-
նակները , մասնաւորապէս նպաստեց արձանագրութեանց
երևան ելնելուն , որպէս և վննայ եկեղեցիները : Պատե-
լուն մէջ գտնելուած և կամ դռներու վրան գործածուած
արձանագրութեանց քարեր իրենց ետեւի ու վերին կող-
մերն ունին մինչև ցարդ անծանօթ մացած արձանագր-
ութիւններ , 'ի բաց առեալ երեսէ կողմիներն որ արդէն
ճանօթ են . բայց եկեղեցւոյն Թաղական Խորհրդոյն հետ
երկար Բանակցութիւններէ վերջ յազոդեցանք ժամանակի
մը համար այդ քարերը երևան հանել , թիպտակ Կ . Պօլ-
սոյ Հայոց Պատրիարքը՝ Թէ՛ ուղղակի և Թէ՛ Գերմանական
դեսպանատան միջոցաւ եղած խնդրանաց վրայ՝ իր ամենայն

կարողութեամբը կ'ազակցէր ձեռնարկութեան յաջողութեան:

Նոր գիտերուն շարքին միջ մասնաւոր տեղ մ'ունի Այսրեստանի թագաւթ-փաղասար Ա թագաւորին արձանագրութիւնը (եբր 1020 Ն. ֆ.), որ քանդակուած էր յաւերժացեալու համար՝ հայկական լեռներուն իշխանաց վրայ նորա տարած յաղթութեան յիշատակն, երբ դեռ Ուրարու եան — Խաղդիական կայսրութիւնն հիմնուած չէր: Մանազկերտի դաշտին միջ ծակատը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ (Հմտ. Բեք, ZDMG. ԾԱ, էջ 560), և արձանագրութիւնը գտնուած էր է Գօջանլու, Մանազկերտի էբր երեք ժամ հեռու:

Ահաւասիկ այդ արձանագրութեան ընդօրինակութիւնը.

1. ԳԻԾ. ԿՈՒ-տի-ԹՈՒՐ. ՈՒԾ. Է. ԾԱՐ. ՐԱ
2. Ծարրու դան — նու շար ԿԻԾ շար (մաթ) Աշ-շուր
3. Ծար կէք-րաթ արբա՝-ի
4. Կա-շիդ մաթաթի (ԿՈՒՐ. ԿՈՒՐ) Նա-ի-բի
5. Էշ-տու (մաթի) Թո-ու-մ-մի
6. Ա-էի (մաթի) Դա-ի-ա-նի կաշիդ
7. *) Ա. ԱԲ. ԲԱ. ԳԱԼ. ԼԱ

Այսինքն՝ ¹ Թո-կու-լթե — աբեւ — Էշուրու ² Ծարրու դան — նու շար Կեշուրե շար Աշուր ³ Ծար կեթուաթ արբա՝-ի, կաշիդ մաթաթի նաբի Էշուր (մաթ) Թո-մի-աբի (մաթ) Դարանի, կաշիդ Թե՝-միթե Բաբիթի:

*) Այս տեղը կարողութեամբ թաց ջանով վերահաստատելու յոյս կ'ենայ ըստ

Թագաճառութիւնն է .

«Թագդարձ-փաղասար, Թագաւոր հօօր, Թագաւոր աշխարհի,
Թագաւոր Ասորեստանի, Թագաւոր աշխարհիս չորս մասերուն,
տիրող (կամ՝ տերեց) երկրաց Նայիրիի, Թումֆ-էն ցԴաի,
անի, աշխարհակալ [երկրաց մինչև և Նամ երկրի մը մերձ]
մեծ Տոպուսն» :

Այս արձանագրութեան Թագդարձ-փաղասար Ա-ին պատ-
կանելուն պագոյցն է մանաւանդ զօրն կեդպը (նոր-
Ասսուրական զէր՝ նմանութեամբ հնոց) և նոր բնագը-
րին նմանութիւնը Սէբէնէ-սուի Ժրիսիի քարայրին վրայ
քանդակուած նոյնին մէկ ուրիշ արձանագրութեան հետ, նոյն
պէս և այն Թագաւորին յիշատակարանաց նոյնօրինակ մասե-
րուն հետ :

Նոր գտնուած Խաղդէական արձանագրութեանց միջ-
կնոյցեմ յիշել իբր կաշեպարագոյնները .

Ա. Պանայ լայուն վրայի մեծ արձանագրութիւնը՝ բուն
քաղաքին Թէբէթ-քափոսոսին մօտ. մինչև ցարդ չէ
մեկնուած՝ զատ կոտորտուած ըլլալուն լամար : Տասնըվեց տող
բնագիր մ'ի՝ երեք անգամ կրկնուած, որ սապէս կը սկսի.

1. (ԻԼՈՒ) Նաւ-դե-նե-նի ուղ-մա-ս-ը-նե

2. Իւ-պա-ս-է-նե-ը-նե ս-ը-նե

Եւ Խաղոսիս անդ կը պատմէ մեզ (ալի՜ս նա կը խօսի) *

* Այս ալի՜ս կամ Բաբիլոնի մեծ մանաւոր յօդուած ինքզինքն կ'ընդունի
Journal of the Royal Asiatic Society պարբերականին մէջ (1897
Գոթի) ցուցած էնը թէ՛ ալի՜ս չէ պանակեց «նա կը խօսի», այլ կը նշանա-
լի «նա» առաջին դէպքն անձնական շեքանուան : Տես նոյն յօդուածին Թագդարձ-
Թիւնը մը Համեմատական Էնգլազոս-թրանսլի եւ թրանսլի միջ. աղ. Վենետիկ 1898 : Ծ. Խ.

թիւը հայրը Սարգստ, իսկ որդին (ութագակից) Մենուս
և ասոր որդին Ինուսպուս, շինեցին Վանայ ժայռին վրայ Խաչ
դէս բերելը:

(ԻԼՈՒ Խաչդէս-է-է աստ-առ) *:

Բ. 1891 ին Բեթ: ձեռք գտնուած արձանագրութեան քով
Վանայ Կորդուս մզկիթի քարայտաւրին վրջ, և զոր պէտք է
հասկնալ իր որդւոյն Ինուսպուսի պաշտօնակոչութեան իբր
հրովարտակ մը (Տես Zeitschrift für Assyriologie, Հս.
Է. Էջ 255), գտնուեցաւ միւսնոյն տեղէն քարի մը գետնին
կողմը դարձած երկսին վրայ, նոյնպէսեւէ բնագիր մը որ աս
կայն նուիրուած է Խաչտուրին, (ԻԼՈՒ) Խաչ-դէս-է-է
-առ-է, չաստուածին և ոչ Խաչդէսի:

Գ. Խարակունիս (ըստ Թաթաց Կարա-զիւնտիւզ) հայ պի-
ղին վրջ, ձերձ յԱռչակ, եկեղեցւոյն իբր սեամ գործածուած
ու զրեթի հողին մէջը թաղուած, գտնուեցաւ մեծ կոթող մը
որոյ վրայ կայ Իսպուրինիսի և Մենուսի արձանագրութիւ-
նը: Վարի մասը պահաս է, կը մնան միայն 44 տող՝ առջի
երեսին վրայ, և 38 տող՝ ետեւի երեսին վրայ: Առջի երե-
սին վրայ կրկին օրինակ մը կայ 30 տող, որով յիշեալ բնա-
գիրը մեզ կ'աւանդուի փանգամ ամբողջութեամբն և երկուրդ
անգամ կ'ստու չափ. ետեւի երեսին 38 տողերը միւսնոյն բնա-
գիրը մեզ կուտան մասնակի փոփոխութիւններով: Յետոյ պա-
լապ միշտվար մը կուգայ, որոյ ներքեւ կը գտնուի հասա-

* Աստուռ աւելի «Մապուս» կը նշանակէ քան «Բէրք»: Հմտ. մեզ
Տապաւան բնակչաց արքայազնութեան Մանաշէնքըն, Վանայի
1897, էջ 6:

նախնաբար (Վանայ Ս. Պօղոս եկեղեցւոյն մէջը նոյն երկու թա-
գաւորաց արձանագրութեան պէս) անխնայ ձեռն : Արձանագրու-
թիւնս կը խօսի մանաւանդ յաշագոս աշխարհակալութեան Բա-
ստասի երկրին , Միսթա (Մի-իշ-թա - - - նի) (մայրա)քա-
ղաքին հետ , որպէս և ուրիշ երկրներու վրայ որ կը պատկա-
նէին Ասորեստանի : (Մաթ) Նի-նոս - - - անունը (երես Բ ,
տող 20) յայտնապէս պէտք է Ասորեստան հասկնալ (երկր Նի-
նոսի) :

Դ. Մենուսի տեղեկագիր պատերազմի (Ասորեստանի հե-
ղաւորներ) , վերի երեսին վրայ այն վարին որ Մենուսի աշ-
խարհագրութիւնը կը կրէ . այդ վարը Շուքի թիւ ԼԹ - Սիյսի
թիւ ԼԲ է :

Ե. Պատերազմի տեղեկագիր Արգիստիս Ա ի , որոյ Մեն-
ուսի (Աշխարհակալութիւն Ասորեստանի հպատակ Բաստաս
երկրին) ետեւի երեսին վրայ այն վարին որ կը կրէ Սիյսի թի-
ւե արձանագրութիւնը , և որ ազգէն Լիյարդ ընդօրինակած
էր (Վանայ Սուրբ Սահակ եկեղեցի) :

Զ. Վանայ Ս. Պօղոս եկեղեցւոյն մէջ , դրան իբր վերի մա-
գործածո-ւած , կան երկու կէս կտորներ կոթողի մը Սարգո-
նի (Գ) Արգիստիսիսիս-ի . այս կոթողին թի' առջևի թի' է
տեւի կողմերը , նոյնպէս և քովի երկու կողմերը , ծածկուած էին
արձանագրութիւններով (վերի երեսները պատին մէջ հիստուած) :
Մինչև ցարդ առջևի երեսին միայն մի-կ կէսը ծանօթ էր , այ-
սինքն ամբողջ արձանագրութեան մի-կ վեցերորդը (Շուքի թի-
ւ ԼԸ - Սիյսի թիւ ԽԸ) :

Թ. Ադրլլէփազի մը գտնուեցաւ արձանագրութիւն մը Բուսսահ-ի, որոշոյ Արգիստիս Բ-ի, Թագաւոր մը՝ որոյ գոյութիւնն ինչուան վերջին տետները չէր գիտցուիր: (Sté W. Belsak und C. F. Lehmann, «Ein neuer Herrscher von Chaldia», իթերթիւ Zeitschrift für Assyriologie, Հտ. Թ. էջ 82 և էջ 339):

Այս արձանագրութիւնը կը յերշտ այդ Թագաւորին թշնմանքին Քետացիներն ու Մոսքացիները, (ՄԱԹ) Մոսսուս-նէ-նէ. այս վերջինս առաջին անգամն ըլլալով կը յերշտ խաղախան բնագրի մը մը:

Ժ. Կայարանի վերեւը, Քիշիշ-գիօլի դաշտը արեւելքին սահմանող լեռներուն մէջ, անմատչելի ժայռային սարի մը վրայ կը գտնուի հետեւեալ արձանագրութիւնն, որ երեք տողէ կը բաղկանայ՝ լաւ Վիճակի մէջ պահուած.

1. (ԻԼՈՒ) Խաւ-քի-նէ-ի ԱԼՈՒ Ի-է Վո-ւ-ւ-ւ-

2. աւ-քէ-նէ-ի-ի Վո-ւ-ւ-ւ-ւ Կա-ւ-ւ-ւ-ւ-ւ-

3. ա-ւ-ւ-ւ-ւ (ԻԼՈՒ) Խաւ-քի-նէ-ի-ի (ԱԼՈՒ) Ի-է

Թագաւորի մը անունն չկայ հոն. և բոլոր Խաղախան արձանագրութեանց մէջ առաջին անգամն է որ կը պատահի այս: Ժայռն ուր այդ արձանագրութիւնը զրուած է, բնական բերդի մը կը նմանի. լքակայքը համանման ժայռոտ բերդերու շարք մը կայ: Բարձրաւանդակին վրայ կը զետեւի առատ արօտատեղի. ուստի կընայ հետեւցուիլ թէ այս արձանագրութեան թուականն այն ժամանակն է յորում Խաղախանք արդէն ետ մընաւ ինն դէպ 'է լեռ-

ները, տեղի տալով հնդեւրոպական Հայոց արշաւանքին առ-
 զև* (St'e C. Fr. Lehmann, Verhandl. Berliner
 Anthropol. Gess. 1895, էջ 584):

Արձանագրութեանց համեմատական բաղդատութեանց
 մէջ պէտք է մասնաւորապէս նշանակել կիս-ասսուրա-
 կան և կիս-խաղտիական արձանագրութիւն մը Քիւլէշէնե-
 կոթողին (Անդ, 1893 էջ 389 և 1895 էջ 592): Ասոր կա-
 շապարները միայն կային ցարդ. երբէք տեղ-ոյն վրայ ին-
 նագրին հետ ստուգուած չէր:

Ռուդոլֆ Ֆիլիսովի հաստատութեան հաշուոյն եղած
 պեղումներն ՚ի Թոփրաֆ - փալէ, մերձ ՚ի Վան, երևան հա-
 նեցին՝ բաց ՚ի ժայռին մէջ շինութիւններէն (55 ուղբոյ
 սանդուղ մը ժայռին մէջ փորուած որ ստորերկրեայ սրա-
 հի մը կը տանի)՝ մեծեանի մը հիմունքն և ուրիշ շինու-
 թիւններ ալ, նուազ կարեւոր շատ մը առարկայներ, կտոր-
 ոսանք հողեղէն մեծ անօթներու՝ որոնց պարունակութիւնն
 ըր սեպաձև տաւերոյ նշանակուած են, փարի վրայ ալ
 ճանագրութեանց բեկորներ և գածի ինչ ինչ տախտա-
 քներ սեպագիր բայց կոտրուած:

Բարգ. Յ. Յ. ԾԵԼԱԿԻ

* Այս մասին մեր կարծիքը տարբեր է: Ի մշակման մեր «Հայք» ստորի գրոց
 մէջ սոսոմասիրութեամբ վերիվերոյ ջանքերէ ցուց ել թէ Հայք Փոսթալէն
 բաղդոց ժողովուրդներ լին եղած, այլ երկրէ բնիկներն եղած են և հնդեւրոպական
 ազգաց հետ ձուլուած: (Տե՛ս «Բաղմագիտ» 1899, էջ 63 ևն.). Ծ. Խ.